

**„KETTŐ ELLEN HÉRAKLÉS IS HIÁBA KÜZD” —
MEGJEGYZÉSEK ARCHILOCHOS DÉIANEIRA-
ELBESZÉLÉSÉHEZ (286–288 W)***

A következőkben egy elveszett költemény értelmezésére teszek kísérletet. Hogy e vállalkozás a látszat ellenére sem hiábavaló, az köszönhető elsősorban annak, hogy a költeményről forrásaink alapján sok minden megtudható. A vers vizsgálata – mint az a későbbiekből kiderül – figyelemreméltó tanulságokkal kecsegtet a korai görög iambos műfaji sajátosságait, nyelvhasználatát és mítoszkezelését illetően.

Archilochos Déianeiráról és Hérakléről szóló elbeszéléséről Dión Chrysostomos, a császárkori szónok a következőképpen tudósít (286 W):

ἔχεις μοι λῦσαι ταύτην τὴν ἀπορίαν, πότερον δικαίως ἐγκαλοῦσιν οἱ μὲν τῷ Ἀρχιλόχῳ, οἱ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ, περὶ τῶν κατὰ τὸν Νέσσοσιν καὶ τὴν Δηιάνειραν, ἢ οὐ; φασὶ γὰρ οἱ μὲν τὸν Ἀρχιλόχον ληρεῖν ποιοῦντα τὴν Δηιάνειραν ἐν τῷ βιάζεσθαι ὑπὸ τοῦ Κενταύρου πρὸς τὸν Ἡρακλέα ῥαψωδοῦσαν, ἀναμνησκουσαν τῆς τοῦ Ἀχελῷου μνηστείας καὶ τῶν τότε γενομένων, ὥστε πολλὴν σχολὴν εἶναι τῷ Νέσσῳ ὅτι ἐβούλετο πράξει.

Tudnál-e válaszolni nekem arra kérdésre, vajon joggal vádolják-e némelyek Archilochost, mások pedig Sophoklést a Nessosról és Déianeiráról szóló történet miatt, avagy sem? Azt mondják ugyanis egyesek, hogy Archilochos a kentaur által éppen megérdszakolt Déianeirát fecsegőnek mutatja be Hérakléshez intézett hosszú monológjával, amelyben felidézi Achelóos lánykérését és az akkori eseményeket, úgyhogy Nessosnak éppen elég ideje marad vállalkozása véghezvitelére.

Egy ismeretlen skoliaszta (schol. Apoll. Rhod. 1,1212–19a = 288 W) ezenfelül azt is elárulja az iambográfus elbeszéléséről, hogy benne a hitvesével menekülő Héraklés Nessost az Euénos folyón történő átkelése közben ölte meg.

A vers nemigen keltette fel Archilochos modern olvasóinak figyelmét: az első átfogó értelmezést Martin STEINRÜCK közölte róla 2000-ben megjelent monográfiájában.¹ A svájci szerző a verset újszerű iambos-elméletével összhangban magyarázza, amely szerint az iambos közönségét a nőtlenül maradó fiatal férfiak (νέοι) alkották, akik család és vagyon híján a korai görög társadalom kevésbé megbecsült és elszigetelt csoportját képezték. Eszerint az iambos – beleértve a Déianeira-történetet is² – e „sikertelen” és frusztrált társadalmi csoport életének sajátos kérdéseire adott válaszként értelmezhető, amelyben a házasság problémája kiemelt helyet foglal el. A szerző e vershez fűzött gondolatébresztő fejtegetésében számos kérdést nyitva hagyott; magam részben az ő megjegyzé-

¹ STEINRÜCK M., *Iambos. Studien zum Publikum einer Gattung in der frühgriechischen Literatur*. Hildesheim etc. 2000 (Spudasmata 79), 44; 79.

² Nem igazolható, de igen valószínű, hogy a Déianeira-történet is iambos volt. Elégikus elbeszélést az iambosköltőtől nem ismerünk, hexameteres eposz-paródiát csupán Hippónaxtól (128; ?129 W). Másfelől Archilochos állattörténeteit (pl. 172 sqq.; 185–187 W) és élménybeszámolóit (pl. 23; 196a W) ugyancsak iambosokban írta meg, miként Hippónax is mitológiai vonatkozású narratíváit (pl. 102; ?103; ?77 W). A talán e versből származó 34 W ritmusa szintén iambosi (ia. trim.).

seit továbbgondolva, részben azokat módosítva kísérek meg közelebb jutni az archilochosi költemény lehetséges tartalmához és mondanivalójához.

Hogy a parosi iambosköltő e mitológiai elbeszélése is többről szól, mint szereplői sorsáról, azt nem csupán a szerző egyértelműen személyes vonatkozású állatmeséi teszik valószínűvé, hanem egy másik elveszett mitológiai költeménye is. E vers (305 W)³ – feltehetően ugyancsak egy elbeszélés formájában – Lynkeus történetét adta elő, aki leendő apósát megölve megszerezte annak lányát és hatalmát. A hasonlóság e történet és a – bizonyosan költői megnyilatkozásokra is támaszkodó – archilochosi életrajzi hagyomány között szembetűnő: utóbbi szerint a költő eljegyzi Neoboulét, ám annak apja, Lykambés utóbb felmondja a házassági egyességet. A szőszegésre a költő gyilkos bosszúversekkel válaszol: reménybeli apósa (lányával vagy lányaival együtt) a székelyen elől a halálba menekül.

Tény, hogy az ismert Déianeira-történet szereposztása és cselekménymenete ugyancsak jól illik az iambos-költészetből, s különösen Archilochoséból ismert nő-problematikához. Az iambosköltő gyakran beszél önmagáról⁴ – részben pszichológiai önreflexiók alanyaként, részben hétköznapi kalandok és állatmesék hőseiként –, amelyből kiderül: meg akar szerezni vagy megszerzett egy nőt (Archilochos Neoboulét, Hippónax Aretét), ám e kapcsolatot egy harmadik fél, a nővel valamilyen kapcsolatban álló férfi (Lykambés, Boupalos) részéről veszély fenyegeti. Az iambosi invektívák célpontjaiként e férfiak mellett furcsamód a vágyott nők is megjelennek (pl. 196a W⁵). A Déianeira-történetben⁵ Héraklés a feleségét a kentaur Nessossal viteti át az Euénos folyón. Utóbbi az átkelés közben megerőszkolja az újdonsült asszonyt, mire Héraklés nyilával megöli a szörnyet. A haldokló kentaur – utolsó cselvetésként – kifolyó vérére szerelmi varázsszerként ajánlja Déianeirának, s mikor az később ezzel akarja visszaszerezni a tőle elpártoló férj szerelmét, a hősnő beteljesesedik Nessos bosszúja: a méreg halálba taszítja őt. Több korai elbeszélő tudni véli, hogy Déianeira ezután öngyilkosságot követ el (Hes. fr. 25,14sq. M–W; Bacchyl. 16,23sq. S–M). A hasonlóság az említett iambosi történetekkel nyilvánvaló: két férfi, egy eset, majd következik a végső bosszú...

Archilochos – úgy tűnik – „csavart egyet” a közismert Déianeira-történeten. Dión tanúsága szerint ugyanis az elbeszélés több kései olvasója furcsállja, hogy a szerelmi erőszakot éppen elszenvető Déianeira hosszú (színpadias?)⁶ monológba kezd Hérakléshez fordulva, ami nagyban megkönnyíthette a kentaur dolgát. Ha nem dramaturgiai ügyetlenségről van itt szó, úgy kézenfekvő a következtetés: az archilochosi Déianeira Nessos alakoskodó cinkosa Héraklésszel szemben. (Ne feledjük el: Héraklés Déianeira kezéből kapja majd meg Nessos halálos ajándékát.)

Ha elfogadjuk, hogy a vers mitológiai szereplői és történései valamiképpen megfeleltethetők az iambos sajátos belső világával, amelyben a költő céltábláiként lépten-nyomon vágyott, megszerzett vagy szidalmazott szüzekkel és asszonyokkal valamint megtámadott férfi-ellenségekkel (közük lányukat nem adó apákkal) találkozunk, akkor érdemes feltennünk a kérdést: ki kicsoda ebben a versben?

STEINRÜCK a Déianeira-történetet az archilochosi leánykérés összefüggésébe helyezve kétféle szereposztás lehetőségét veti fel.

³ A költeményt – BERG kételyeire hivatkozva – a legmegbízhatóbb szövegkiadás (WEST) a kétes szerzőségű töredékek között hozza; vö. nemrég CASADIO V., *Aesch. fragm. novum?* MCr 25-28 1990-1993 67-70. Tény viszont, hogy semmi sem zárja ki, vagy akár teszi valószínűvé az archilochosi szerzőséget.

⁴ Az iambos mint jellemzően elbeszélő és első személyben megfogalmazott költői beszéd esetében mára elfogadottá vált különbséget tenni életrajzi én és költői én között (Vö. WEST 1974, 27; STEINRÜCK 2000, 3; 80). Dolgozatomban a „költő” kifejezés nem az iambográfust mint történeti személyt jelöli, hanem a vers első személyű beszélőjét (narrátorát, *persona poetica*). A költői én problémájához l. elsősorban SLINGS S. R., *The 'I' in personal archaic lyric: an introduction*. In: *The poet's I in archaic Greek lyric*. Ed. Slings S. R. Amsterdam 1990, 1-30.

⁵ Forrásaink a történethez és előzményeihez Archilochos mellett: Soph. Trach. 9 sqq.; 555 sq.; Ov. Met. 9,8 sqq.; 9,101 sqq.; epist. 9,139 sq.; 9,141 sq.; 161 sqq.; Sen. Herc. Oet. 495 sqq.; 500 sqq.; Apollod. 2,148; Hyg. fab. 34; Diod. 4,35,3 sq.; 4,36,2.

⁶ A ῥαψωδοῦσαν kifejezés talán a beszéd mesterkéltségére és dagályos jellegére is utal.

1. Az egyik szerint Déianeira a megkért lány, Nessos pedig a lány apját jelöli: a nő véle-gényével szemben mégiscsak apját választja.⁷ A Héraklés alakjában megjelenített, feleség nélkül ma-radó költő elbeszélése egyszerre támadás a csalódást keltő nő és annak ellenséges apja ellen. „Kettő ellen Héraklés is hiába küzd” – mondja valahol Archilochos (259 W). Akár ebből, akár egy másik versből származik a mondás, akár mottó is lehetne a vershez, ami ebben az olvasatban egy dühödő kézlegyintés, éspedig elsősorban a női hitványság felett.⁸

Déianeira színlelése ilyen módon nehézség nélkül értelmezhető: egy olyan lány állhatat-lanságát szemlélteti, aki először igent mond kérőjének, azután meggondolja magát, miközben hízelgés-sével még mindig táplálja benne a reményt. Problematikusabb, hogy Déianeira az elbeszélés ismert formájában már Héraklés felesége, ez azonban még mindig megmagyarázható az archilochosi költői nyelvtől amúgy sem idegen metaforikus megfogalmazással:⁹ a költő már hitvesének tekinti az eljegye-zett lányt. Cáfolni látszik viszont ezt az értelmezést, hogy Héraklés látványosan győz Nessos felett (s ez Archilochos elbeszéléséből is kiderült, l. schol. Apoll. Rhod. 1,1212–19a = 288 W), ami a vissza-utasított kérő esetében nehezen elképzelhető.

2. A másik értelmezés szerint Héraklés az apa, az idegen kérő szerepét pedig Nessos játssza el. Az apa megbízik lányában, a lány azonban – a látszatra kínosan ügyelve bár – áldozatává válik a már elutasított kérő rosszszemű csábításának (avagy kitart a tőle megtagadott férfi mellett?). Az apa végül látványos győzelmet arat a kérővel szemben, aki pedig – a maga módján – bosszút áll rajta kudarcáért.¹⁰ A vers ebben az olvasatban elsősorban az elutasító apa ellen irányul, még ha a két fél között ingadozó, s az elbeszélésben megerőszkoltként ábrázolt lányra sem vet éppen jó fényt.

Meggyőző gondolatmenet ez, amely művészien kifinomultnak és szellemesnek mutatja a költeményt. Mellette szól, hogy az apa Hérakléshez hasonlóan a lány „ura”, a lánykérő költő pedig – miként Nessos – idegen „betolakodó”. Ennél is fontosabb, hogy Nessos szerepe tökéletesen illik ah-hoz a tipikus „iambosi” figurához, akit mi hol az iambosok költői énjeként, hol az állatmesék rókái-ként ismerünk, s akiben talán – ha STEINRÜCK-nek igaza van – az iambost hallgató közönség magára ismerhetett. Nőkkel szemben gátlások nemigen korlátozzák, Déianeirához intézett szavai pedig – ha fr. 34 W¹¹ valóban őt idézi¹² – szellemesnek és fondorlatosnak mutatják: „minden fizetség nélkül azért nem szállítlak át téged”. (Gondoljunk csak az archilochosi mesék eszes rókájára /πυκνὸν ἔχουσα νόον, 185,6 W/, nemkülönben a kölni epódos /fr. 196a W/ narrátorára, aki körmön-font beszédével csábítja el a célba vett szüzet...) Ugyanez igaz a végkifejletre is. Archilochos az élet-rajzi hagyomány szerint kénytelen meghátrálni az őt elutasító Lykambés akarata előtt, utóbb azonban – furcsa bosszú! – gyilkos verseivel torolja meg sérelmét. Meséjében (172–181 W) a sas az erősebb jogán elbánik a rókával, emez azonban utóbb mégis legyőzi gögös ellenségét – éspedig szintén a sza-vával (Zeushoz szóló bosszú-imájával). E történetben Nessos ugyancsak legyőzött győztes, bosszúja pedig szintén nem szokványos.¹³

⁷ Hogy Neoboulénak van valami szerepe a kezére pályázó költő Lykambés általi elutasításában, az valószínű fr. 172 W alapján, amely szerint Lykambés esztét valaki megzavarta. Archilochos invektívájában mindenesetre Lykambés és legalább egy lányát egyaránt támadja (vö. fr. 196a W²).

⁸ STEINRÜCK i. m. 44. A szerző egyébként kifejezetten nem állítja a Héraklés–apa azonosítást, gondolatmenetéből azonban ez egyértelműen kiderül.

⁹ 223 W-ben tücsökként ábrázolja magát, másutt Enipó fiának (az ἐνίπτειν „gúnyol” igéből képzett beszélő név-ként; Kritias ap. Ael. V.H. 10,13). Egyfajta »dramatizált« metaforának tekinthető, hogy pl. a rókáról és a sasról szóló mesében (172 sqq. W) a narrátor az őt jelképező róka kölykeivel utal menyasszonyára (mint saját leendő utódai reménybeli anyjára).

¹⁰ STEINRÜCK i. m. 79.

¹¹ ἀμισθὶ γὰρ σε πάμπαν οὐ διάξομεν.

¹² STEINRÜCK – Schneidewinre hivatkozva, és másokkal egyetemben – így érti a sort (i. m. 44). Ugyancsak a Lykambidákkal összefüggésben, de másként magyarázza a töredéket WEST M.L., *Studies in Greek elegy and iambus*. Berlin 1974, 123, s követi őt GERBER D.E., *Archilochus Fr. 34 West*, AClass 32 (1989) 99–103.

¹³ Az iambos-hős bosszúja komplex gondolatnak tűnik. Amennyiben az iambos valóban kollektív problémát dol-gozott fel, érthető a közönség pusztá vigasztalásának, önmegerősítésének is („we shall overcome some day...”). Poetológiai értelmezésben viszont utalhat a „gyilkos” iambos-költészetre is – akár mint egyéni, akár mint egy érintett közösséget reprezentáló költői elégtételre –, miként azt az antikvitás is gondolta.

Déianeira monológja azonban mintha egy másfajta szereposztást sugallna. Mire utalhat ugyanis az, hogy a hitves – Héraklésszel szembeni hűtlenségét elleplezendő – a hőst kérő-rivalisa, Achelóos felett aratott győzelmére emlékezteti?¹⁴ Egy apa félrevezetésére „engedelmes” lánya által, aki felidézi neki egy korábbi kérő felett aratott győzelmét? Vagy egyszerűen a lány hízelgésére, ami az apa gyanújának eloszlatását szolgálta? Amennyiben nem az utóbbiról van szó – vagyis: ha a megfeleltetés közvetlenebb a mitológiai történet és a költői lánykérés között – úgy Achelóos legyőzésének felidézése jobban illeszkedhet egy olyan szereposztáshoz, amelyben Héraklésként nem a lány apja, hanem a költő sikeresebb rivalisa, a győztes kérő jelenik meg ifjú férjként. Emellett szól, hogy az ismert Déianeira-történet egy szerelmi tragédia, amelyben Héraklés megküzd egy riválissal választott-jáért, a Nessos-kalandban pedig újdonsült férjként áll helyt egy másik vetélytárral szemben. Egy férfi harci és szerelmi sikerének ecsetelése a hozzá tartozó nő szájából jól érthető egy férj hűségének legyezgetéseként, a költemény pedig ily módon az ő felszarvazásáról szólna, aki Lykambés kegyeit ugyan elnyeri, ifjú arája hűségét azonban nem. A vers funkciója az invektíva céltáblájának módosításával is lényegében ugyanaz, mint az apa elleni támadás esetén: bosszú- és vigasz-üzenet ez egy sikertelenül végződött lánykérés sikeresebb szereplője ellen.¹⁵

További lehetséges alternatívát jelenthet, ha a költeményt – a leánykérés-témától immár eltávolodva – asszony-csábításként olvassuk, mely téma feltehetően ugyancsak nem volt idegen az iambostól. Archilochos egy kései kíméletlen kritikusa, Kritias tanúsága szerint a parosi iambosköltő nem hallgatta el „házasságtörő” mivoltát (μοιχος, Ael. V.H. 10,13), s egyik fennmaradt költeményrészletében (fr. 23 W) a költői én valóban egy „asszonyt” (γύναι, v. 8) ostromol kegyeiért. Hippónax Boupalos házában lezajló Areté-kalandjait (vö. 12; 14; 16–17 W) legkézenfekvőbb ugyancsak egy feleség elcsábításaként értenünk.

A felvázolt lehetőségek között aligha dönthetünk valaha is teljes bizonyossággal, a lényeg azonban így is jól látható. Archilochos költői hagyatékában egy olyan elbeszélés nyomaival találkozunk, amelynek főbb strukturális elemei közösek az életrajzi hagyományával és más ismert iambos-elbeszélésekkel. Amennyiben ez az iambosi narratívák tipikus – s ily módon fiktív – mivoltával magyarázható, úgy indokoltnak tűnik további tipizált szerepek és események után kutatni a fennmaradt iambostörödékekben.

Az itt vázolt értelmezések további fontos kérdéseket is felvetnek a korai iambosköltészet funkcióját és eszköztárát, valamint az Archilochosról szóló életrajzi hagyományt illetően, ezekre azonban itt most csak utalni szeretnék.

a) Déianeira sorsa nem sokkal Héraklésé után teljesedett be: öngyilkos lett. Amennyiben a mítosz e motívuma az archaikus korban is ismert volt, ez – különösen ha Archilochos utalt is erre a végkifejletre – jó támpont lehetett a vers másodlagos értelmét még ismerő életrajzi hagyományban Lykambés lányának (vagy lányainak) öngyilkosságára.

b) A mítosz-adaptáció leggyakoribb formája, a mítosz-elbeszélés argumentatív alkalmazása régi epikus örökség (*locus classicus*: Phoinix Meleagros-elbeszélése; Hom. Il. 9,524–605). Mitológiai hősök szerepeltetése a hétköznapi kontextusában – akár komikus ill. parodisztikus szándékkal (pl. Hipp. 102; ?103; ?77 W), akár komolyabb összefüggésben (Simónidés 1–4; 10–17 W²) – ugyancsak ismert a korai görög költészetből. Archilochos – úgy tűnik – e téren is új utakon jár: nála a mítosz az állatmesék (hagyományos?¹⁶) szerepét és technikáját veszi át. A homérosi mitológiai példabeszédekhez hasonlóan ő is egy ismert mítosz részletes elbeszélését kínálja, ezt azonban invektív szán-

¹⁴ Egy további scholion (schol. BE Hom. Il. 21,237: 'Αρχιλοχος μὲν οὐκ ἐτόλμησεν Ἀχελῶν ὡς ποταμὸν Ἡρακλεῖ συμβαλεῖν, ἀλλ' ὡς ταύρου) szavai ugyancsak azt sejtetik, hogy Déianeira viszonylag részletesen beszélt el a küzdelmet.

¹⁵ Rivális kérőt támadó iambos teljes bizonyossággal nem mutatható ki az ismert költeményrészletek között, ez azonban a műfaj roppant töredékes hagyományozódása mellett nem döntő ellenérv, másfelől közös tőről fakadó tematikai variánsnak tekinthető Archilochos apa- és lány-invektívái mellett.

¹⁶ Hésiodos állatmeséje (Hes. Op. 202–212) mindenesetre szerepét és technikáját tekintve nem különbözik alapvetően Archilochos meséitől.

dékú humor jellemzi, amit a többé-kevésbé burkolt aktualizálással (*de te fabula narratur*), valamint bizonyos mítosz-módosításokkal ér el.¹⁷

c) Utóbbi összefüggésben tisztázásra váró és fontos kérdés, hogy milyen módon tette hozzáférhetővé Archilochos közönsége számára a költemény valódi üzenetét. Az aiséposi mesékből ismert *pro-* ill. *epimythion* technikája, vagyis a történet kódolt szövegének „megfejtése” tanulság formájában Archilochosnál nem mutatható ki. Az iambosköltő állatmeséi elején másfajta technikát alkalmaz: megszólítja verse címzettjét (172; 185 W), akiknek említése ismertségük révén elég is lehetett a közönség számára a vers mondanivalójának megértéséhez. Dión szavaiból azonban kiderül, hogy sok kortársával együtt nem érti meg Déianeira időhúzó beszédének célját Archilochos elbeszélésében. Ez a tény – ha a vázolt értelmezések helytállóak – talán arra utal, hogy az esetleges történeten kívüli aktualizáló utalások (pl. a címzett megszólítása) immár nem volt elég segítség a császárkori olvasók számára a költemény valódi üzenetének befogadásához. Izgalmasabb lehetőség azonban, ha a költő aktualizálása címzés és más interpretációs „mankó” nélkül, magában az elbeszélésben nyilvánult meg, s ezáltal a költő eleve számolt azzal, hogy költői üzenetét csak egy exkluzív közönség érti meg, míg mások kénytelenek lesznek beérni egy fordulatokban gazdag mitológiai történet szépségének élvezetével.

¹⁷ Hasonlóan komikus, invektív és burkolt aktualizálással találkozunk a későbbi dithyrambosköltő Philoxenosnál is, aki Kyklópsról és Galateiáról szóló drámája főhőseiben a kissé gyengénlátó szicíliai uralkodót, Dionysioszt, valamint annak ágyasát formázta meg (schol. Aristoph. Plut. 290).